

הרב רועי הכהן זק

תפקידו הכלכלי-שלטוני של בית הדין המקומי

מבוא

בדורות האחרונים נדונו רבות שאלת התערבותו של בית הדין או השלטון בניהול הכלכלה, ושאלת סמכותו להקצות לשם כך משאבים ציבוריים¹. במאמר זה נדון בשתי סוגיות הכלולות בנושא זה: סוגיית הפיקוח על המידות והמחירים וסוגיית הפעלת אוצר בית דין בשנת השמיטה, תוך התמקדות בשאלה מהי מהותה ומהו מקורה של סמכות בית הדין לעסוק בנושאים אלו.

א. פיקוח על המידות ועל רמת המהירים

על פי ההלכה, חייב בית הדין המקומי לפקח על תקינות כלי המדידה המסחריים של תושבי העיר, וכן לפקח על רמת המחירים של מוצרי יסוד מסויימים². לעניין זה בית הדין פועל בתור מוסד פיקוח שלטוני על המסחר, אך אין הוא מפעיל בעצמו חנויות, שדות, בתי חרושת וכדומה.

בסוגייה בתלמוד (בבא בתרא פט ע"א) נאמר:

ת"ר יהיה לך מלמד שמעמידין אגרדמין למדות ואין מעמידין אגרדמין לשערים³ דבי נשיאה אוקימו אגרדמין בין למדות בין לשערים... כי הא דאמר

1. להבדיל מהדין בשאלה של הצורה הכלכלית הראויה לניהול המשק, שבה לא נעסק במאמר זה.
2. נושא זה נדון בהרחבה במקורות שונים בדורנו, בקשר למעורבות השלטון בשוק החופשי. כאמור, מאמרנו אינו עוסק בשאלה זו, ולפיכך נתמקד במקורות הנוגעים לנידונו, ונקצר מאוד בנושאים האחרים, על אף חשיבותם.
3. כך נאמר גם בתוספתא (נזיקין ב"מ פ"ו), שאכן כך נהגו בירושלים שלפני החורבן, ולא פיקחו על המחירים, וכך עולה מהסוגיה המקבילה בירושלמי (ב"ב פ"ה ה"ה). עיין במאמרו של ד"ר שילם ורהפטיג, 'מפקיעי שערים והדרכים לבלימתם לפי ההלכה', סיני צד, עמ' רלו ואילך. בעמ' רמו-רמז שם, מביא הסבר אפשרי לכך. בפירוש המיוחס לרגמ"ה על אתר, הוסברה השיטה שלפיה אין לפקח על המחירים: 'שלכל אדם יש לו רשות להוקיר תבואתו אם יפה הוא משל תבירו וכל כך שלא ימעט המדה'. יסוד הדברים הוא שלא לקפח את זכויותיו הקנייניות של המוכר. הרשב"ם מסביר מדוע אין בכך פגיעה בקוונים: 'סברא הוא דאינו צריך, דאם זה רוצה למכור ביוקר, אותו הצריך למעות יתן בזול, וילכו הלוקחין אצלו, וימכור זה בזול על כרחו'. הריטב"א בחידושו שילב בין הדברים וחיידד אותם: 'כי כל אדם יקח ממי שימכור לו בזול יותר, ועוד שאין כל התבואות שוות ואי אפשר לאגרדמים לתת שער חלק לכל מוכר ומוכר'. מניסוחו לשונו עולה כי אין השלטון יכול לקבוע מחיר אחד בצורה

רמי בר חמא א"ר יצחק מעמידין אגרדמין בין למדות בין לשערים מפני הרמאין...

מינוי הפקחים המפקחים על תקינות כלי המדידה, מתבסס על לשון הפסוק בציווי על תקינות כלי המדידה – 'יהיה לך', הנסובה על בית הדין המקומי, ומתוך כך גם מוטל חיוב על בית הדין למנות פקחים על המחירים ('שערים'), לפי שיטה אחת. כך אכן נפסק להלכה, כי יש לפקח על רמת המחירים⁴, אלא שפיקוח זה מוגבל למוצרי יסוד ('חיי נפש'), בלבד⁵. לא נזכר בסוגיה מהם מקורות המימון למשכורתם של הפקחים, למידות ולשערים, אך מסתבר כי משלמים להם מכספי ציבור.

ב. מקור הסמכות למינוי פקחים

הר"י מיגש והרשב"ם הבינו כי הציווי למנות פקחים אלו מוטל ישירות על בית הדין, ככל הנראה מזרת הכתוב⁶. הגר"מ פיינשטיין הסביר כי מצוות מינוי הפקחים, בתוך

הוגנת, בשל ההבדלים בטיב הסחורה בין המוכרים השונים. ועיין ב'מראה הפנים', על הסוגיא המקבילה בירושלמי (ב"ב פ"ה ה"ה, ד"ה כיני מתניתא), שתלה שיטה זאת בשאלה האם 'כל מצוה שמתן שכר בצידה אין ב"ד נענשין עליה... אבל מוזהרין עליה', או שאפילו אינן מוזהרין עליה כלל. שיטה ייחודית מופיעה בדברי רבינו מאיר הלוי (יד רמ"ה על אתר), כי מדובר בפיקוח על כך 'שלא יהא רשות לשום אדם למכור בזול יותר מן השער היוצא בשוק...'. ומדגיש בדבריו כי אין חולק על כך שיש להעמיד מפקחים כנגד הפקעת שערים.

4. עיין רמב"ם, הלכות גניבה פ"ח ה"כ ושו"ע, חו"מ סי' רלא סעי' כ. לראיות ולהסבר הפסיקה לפי כללי ההלכה, עיין במקורות הבאים: ר"י מיגש ב"ב פט ע"א; רשב"ם ב"ב שם, סוד"ה 'מפני הרמאין'; יד רמה ב"ב שם; רבינו דוד פארדו, ספרי דבי רב על ספרי דברים, פיסקא רצד; רבינו מסעוד רקח, מעשה רוקח, הלכות גניבה פ"ח ה"כ. אומנם נחלקו רבותינו הראשונים בטעמו של דבר: בפירוש המיוחס לרגמ"ה נאמר: 'מפני הרמאין. שלא יערב רעה ביפה וימכרנה ביוקר כיפה אלא היפה ימכור ביפה והרעה ברעה', וכך הסביר הרשב"ם בפירושו השני, אך בפירושו הראשון ביאר: 'מפני הרמאין-שממתנין עד שימכור אותו המוכר בזול ואח"כ מוכרין ביוקר'. לפי שני פירושים אלו, מדובר על חשש מרמאות ממש, ואין בעיה הלכתית בעצם התייקרות המחירים. וכן כתב ד"ר ורהפטיג, במאמרו הנ"ל (עמ' רמז). אם כן, יוצא כי אין זה מתפקיד השלטון לדאוג לרמת המחירים בשוק כשלעצמה. לעומת זאת, לדעת רוב הראשונים (הר"י מיגש; הרמב"ם, הל' גניבה פ"ח ה"כ, והלכות מכירה פי"ד ה"א; רבינו מנחם המאירי, ב"ב שם; טוש"ע, חו"מ סי' רלא סעיפים כ ואילך), 'הרמאים' הם מפקיעי השערים, והבעיה היא בעצם התייקרות המחירים, שבגינה יסבלו העניים, כפי שכתב הגר"ה פלאג' בספרו ספרי חיים על ספרי דברים, פ' תצא פסקא רצד: '...והוא גזלת העני בבתייהם'. לפיכך מובן מדוע מוגבל הפיקוח למוצרי יסוד בלבד, ולא למוצרי מותרות. אומנם הר"י מיגש ורבינו המאירי לא סייגו את דבריהם למוצרי יסוד בלבד, אך כך פסקו הרמב"ם, הטור והשו"ע. ועיין בהערתו של ד"ר ורהפטיג על עניין זה במאמרו הנ"ל, עמ' רמח; וכן בדברי הרה"ג נפתלי בר-אילן, בספרו משטר ומדינה בישראל על פי התורה, פרק נג, סעי' רסט, עמ' 1317.

5. כפי שונפק ברמב"ם, הל' מכירה פי"ד ה"ב; ובטוש"ע (לעיל). ועיין במקורות הבאים, שדנו בכך: ב"י שם ד"ה, בד"א בדברים שיש בהם חיי נפש; ב"ח, שם סעי' כח; פרישה ודרישה, שם סעי' כח; סמ"ע, שם ס"ק לו; הרה"ג שמעון פדרבוש, בספרו משפט המלוכה בישראל, תשי"ב, עמ' 109; ד"ר ורהפטיג, במאמרו הנ"ל, עמ' רמח; דף עמדה - צדק חברתי, מכון כתר, סעי' א.

6. ר"י מיגש: '...לב"ד קא מזהיר להו רחמנא שימונו אדם ממונה על המדות שיתקן אותן ויחתום עליהם בחותמו כדי שלא ימצא הרמאי מקום לרמות ... וסוגיא דשמעתא דמעמידין אגרדמים בין למדות בין לשערים...'. רשב"ם שם, ד"ה יהיה לך: 'אבי"ד קמזהר וקרא יתירא קא דריש דמצי למיכתב לא יהיה לך אבן ואבן כי אם אבן שלמה וצדק'. אומנם הרשב"ם כותב רק על הפיקוח על כלי המדידה,

מכלול תפקידי השיטור, הפיקוח, האכיפה והכפייה של בית הדין, מוסברת בחובתו הכללית של בית הדין 'לראות שיתקיים הדין בעולם', ולמנוע מראש עשיית עוול ועברה על איסורים⁷. לפי שיטה זו, אין מדובר בתפקיד שלטוני-ציבורי של בית הדין, אלא בתפקיד תורני, כפי שכתב בעל 'פתחי חושן': 'במקום שיד ישראל תקיפה ויכולים להשגיח על כל המוכרים, חייבים בית דין להשגיח שלא ירויח כל אחד כמה שירצה'⁸. מכאן משתמע שבהיעדר בית דין, אין תפקיד זה מוטל על מוסדות השלטון.

דעה אחרת עולה מדברי רבינו מנחם המאירי, שמהם משמע שמדובר בחיוב המוטל על בית הדין לטפל בצורכי הציבור החומריים, (בית הבחירה, ב"ב פט ע"א):

וכן מעמידין אדם על השערים שלא למכור אלא בשער הראוי, לפי מה שיראה להם מן הזמן והשעה ורוב הסחורה ומיעוטה, וכן כל כיוצא בדברים מתקון עניני העיר וקיום ישובה.

כך עולה גם מדברי בעל 'שלטי הגיבורים'⁹:

מההיא דמעמידין אגרדמים יש להוכיח דיש לב"ד לפקח על עסקי הקהל ולתקן תקנות כפי הצורך...

אך נראה כי למסקנה יהיו הדברים נכונים גם לגבי פיקוח על המחירים, ועיין עוד להלן. גם מדברי רבינו אלעזר אזכרי (בעל ספר חרדים), בפירושו לירושלמי (ברכות פ"ו ה"א, סוד"ה ר' חגי), עולה כי זו מצווה המוטלת ישירות על בית הדין, וחברי בית הדין אף מברכים עליה ברכת המצוות. ועיין בדברי הגר"ח הלוי סולובייצ'ק, בעניין כפייה במצוות צדקה, ספר אש תמיד, עמ' תנז: 'דבאמת הא איתרבי בגמ' בס"פ הספינה מקרא דבי"ד מוזהרין עליו, וא"כ החוב מוטלת על הבי"ד בעצמם, וע"כ לא שייך הכא דמתן שכרה בצדה...'

7. דברות משה, ב"ק הנ"ל, סוף ענף ב אות ג: 'דהוא מדין ב"ד שמצות ב"ד הוא לראות שיתקיים הדין בעולם בכל אופן אף בהכאה... ולא קשה ממה שיליף על העמדת אגרדמין מקרא דלא יהיה לך שקאי אב"ד... דהוא מחמת שלא היינו יודעין שהוא שייך לב"ד לראות מתחלה שלא יונו איש את אחיו דסגני זה בהאיסור בעלמא שיש על כל אחד ורק אחרי שיעבור אחד ויעות מדותיו יביאוהו המתאנים לב"ד לכן הוצרך לקרא דלא יהיה לחדש שהוא חיוב על הב"ד גם לראות מתחלה שלא יעותו המדות וממילא מעמידין אגרדמין גם להכות להאין שומעין ככל דין ב"ד מדין שוטרים: וניחא בזה מה לכאורה מנליה לקרנא ולרג"ה א"ר יצחק שמעמידין אגרדמין גם לשערים... ולכן צריך לומר כדבארתי דנתחדש בקרא דלא יהיה רק דגם קודם שנעשה אונאה יש חיוב על ב"ד לראות שיהיו המדות טובות שלא יוכלו לאנות ומאחר שהוא דין לב"ד ממילא מעמידין אגרדמין מדין שוטרים ולכן מאחר שחזינו שדבר שנוגע לרבים מחייבין ב"ד לראות שלא יוכלו לעות ולאנות אף קודם שעברו לכן גם לשערים שהוא ג"כ צורך רבים נמי יש להיות חיוב על ב"ד לראות שלא יפקיעו השערים אף שאינו איסור חמור כ"כ דהא ב"ד מחייבין לענוש בין איסור קל בין איסור חמור רק כל הספק היה דאולי אין מחייבין קודם שעברו לראות שלא יעברו ואין ע"ז דין ב"ד ולכן אחרי שראינו במדות הקרא שגם מחייבין ב"ד בצורך רבים לראות שלא יעברו א"כ גם על השערים שהוא ג"כ צורך רבים יש ג"כ לחייבם וממילא יש להם להעמיד אגרדמין אף לשערים ככל דין ב"ד...'. כך עולה גם מלשונו של הגר"ש גורן, במאמרו 'חופש בחירה או כפייה דתית', בספרו תורת המדינה, עמ' 226-244, בעמ' 238-244, אלא שהוא מגביל זאת (על-פי פירושו לדברי הרמב"ם), רק ל'מצוות עשה הנוגעות לדיני ממונות...'. נציין כי כך עולה גם מלשונו של הגרי"מ גינזבורג, (בספרו משפטים לישראל, קונטרס חוקת משפט, עמ' עג סוף הערה א), אך לא בצורה מפורשת.

8. פתחי חושן, גניבה והונאה עמ' תכג; ואין נזכרת בדבריו אפשרות כי תפקיד זה יהיה מוטל על הפרנסים.

9. שלטי הגבורים, בבא בתרא דף מה, עמוד א מדפי הרי"ף אות א.

אומנם הוא עוסק שם בתקנה בהלכות קידושין, כלומר, ניתן לומר שמדובר על 'עסקי הקהל' במימד התורני של הדברים, ולא במימד כלכלי גרידא¹⁰. אכן, לפי דברי רבינו המאירי, ניתן להבין את דברי הגאון רבי שניאור זלמן מלאדי כי חובת הפיקוח על המחירים מוטלת על 'ראשי הקהל'¹¹, שבעקבותיו כתבו חלק מרבתינו האחרונים כי זהו חיוב ציבורי המוטל על השלטון¹². עולה מכאן כי 'בית דין' אינו ממלא בכך תפקיד תורני אלא תפקיד ציבורי¹³. הגר"י אריאל אף תלה תפקיד זה בתפקידי מלך שאותם ממלא בית הדין:

...ביה"ד דואג לכלל... במשך כל השנים. הוא אינו גוף פסיבי שדן רק כשהנידונים באים לפניו, אלא הוא יוזם בעצמו וקובע סדרים בחברה. הוא איננו רק גוף שיפוטי, אלא גם גוף שלטוני. הוא אביהן של יתומים, והוא אחראי להשליט את הצדק בציבור... בעצם דבר זה היה צריך להיות בסמכותה של המלכות, אלא שבהעדר שלטון הזואג לסדרי החברה ממלא ביה"ד את מקומו, וכמש"כ הר"ן בדרשה יא. לדעתנו, תפקיד זה מוטל כיום על ממשלת ישראל...¹⁴

10. ועיין בדברי הרה"ג נפתלי בר-אילן, בספרו הנ"ל, פ"ה סעי' כ עמ' 101 ליד הערה 3, שהביא את דברי בעל שלטי הגבורים בתור מקור לתפקידו הציבורי של בית הדין.
11. שולחן ערוך הרב, חו"מ סי' ג סעי' טז. (ולא כלשון הטוש"ע- חייבין בית דין) ועיין בדברי הרב מנחם סליי, במאמרו 'לדמותו של השוטר במשך הדורות', תחומין א עמ' 385 – 396. בעמ' 386 כי בקהילות היהודיות בגלות, נקרא השוטר (שהיה אחראי גם על פיקוח על המידות והמחירים) 'שליח בית הדין' או 'שליח הקהל'.
12. עיין למשל בלשונו של הרה"ג שמעון פדרבוש, בספרו הנ"ל, עמ' 109: 'ששומה על שלטון המדינה... מחויבת המדינה'. ועיין בחוות הדעת של ר' יוסי שרעבי ור' יובל סיני בעניין הפרטה (פורסמה באתר של מרכז ישמ"ע), בסעיף 4.1: 'הרשות הציבורית המוסמכת חייבת לנקוט סנקציות כדי לשמור על רמת מחירים סבירה ולפקח על מסחר הוגן'. ע"ע בדברי הגר"ש קרויז, דברי שלום חלק ג, שו"ת חו"מ סי' ר"ד עמ' רכ: 'כעת שאין לנו בית דין על זה לפסוק השערים, א"כ הולכים אחר מנהג וחוקי המדינה או כפי השער שנקבע בשאר החנויות שנקבע כמה ריוח יוכל ליקח ממין הזה...'. ועיין בדברי הרה"ג נפתלי בר-אילן (בספרו הנ"ל, פרק נא, סעיפים רנט-רס עמ' 1269 – 1275), שהאריך ביישום דין הפקחים, ובדבריו משמשים 'פרנסים' ו'בית דין' גם יחד, אם כי מדבריו (בעמ' 1271, הערה 23), עולה כי מדובר בתפקיד של בית הדין ממש, ולא ביישום של מעמדו השלטוני, וכלשונו: 'אמנם צריך שבת דין יקבע מחיר, ופשיטא שבבית דין מעין זה צריכים לשבת דינים המתמצאים היטב בתמחיר, בכללי השוק וכד', ועליהם להכריע גם בכמה שאלות הלכתיות... ונראה שבימינו אין בתי דין מעין אלה, כשם שאין בזמננו גם 'אדם חשוב' שיעסוק בעניני התאגדויות אומנים...'.¹³
13. וכפי שכתב במפורש הגר"י רצאבי, שלחן ערוך המקוצר ח, חו"מ סי' ריא הערה מט.
14. במאמרו 'אוצר בית דין – ביטוי למעמד הציבור בשמיטה', תחומין כח, עמ' 303-315, עמ' 314-315. לראיה ברורה לכך שמלכות הגויים עסקה בנושא תקינות המידות, עיין בדברי מרן הב"י, חו"מ סימן רלא אות ג, על-פי דברי הראשונים על המשך הסוגיא בב"ב פט ע"ב; ועיין בדברי הב"ח שם, אות ג; ובהרחבה בשו"ת מהר"ם שי"ק, חו"מ סי' ל. נראה לענ"ד שניתן להביא ראיה לכך שמלכויות הגויים לא פיקחו על רמת המחירים, מדברי הרמ"ה המובאים בטור לעיל: 'הני מילי היכא דאיכא בי דינא דפרשי לכולהו מוכרין לזבונן הכי אבל אי כל חד וחד מזבין בכל מה דיכיל לא מחייב האי לחודיה לזבונן בזול דכי שלמו פירי דידיה מזבני אחריני ביוקר ואפסודיה לחודיה בידים לא מפסדינן'. וכדבריו נפסק בשו"ע שם, סוף סעי' כ. ועוד עיין במקורות הבאים: ב"י שם; פרישה שם, אות כו; סמ"ע שם, ס"ק לח. לעומת זאת, ההבדל בין תפקיד המלכות לבין תפקיד בית הדין מופיע בחדות בפירוש שלחן הערוך על ספר הערוך, ערך אגרדמים, אות ד: '...אבל ביומא קרי להו פלהדרין ואמרו דהיינו פורסי והמה פקידי המלך וא"כ היא מדינה דמלכותא ולא מחובת ב"ד שכזאת נוכל לדעת אך מהפסוק אבן

נציין כי יש זיקה בין תפקיד פיקוח זה של בית הדין, לבין סמכותם של בני העיר לקבוע מחירים לכל מוצר שיחפצו¹⁵, ולהעניש את מי שיפקיע את מחיר המוצר מעבר לקביעה זו, שכן האגרדמים שמינה בית הדין יאכפו ויכפו את רמת המחירים שקבעו בני העיר. אם כי אולי סמכות זו היא רק במוצרי יסוד¹⁶, או שייתכן שהמפקחים יפעלו כשליחי בית הדין – לעניין פיקוח על מחירי מצרכי היסוד, וכשליחי בני העיר – לעניין פיקוח על מחירי מוצרים אחרים.

ג. אוצר בית דין בשנת השמיטה¹⁷

נאמר בתוספתא (שביעית פ"ח):

בראשונה היו שלוחי ב"ד יושבין¹⁸ על פתחי עיירות כל מי שמביא פירות בתוך ידו נוטלין אותן ממנו ונותנין לו מהן מזון שלש סעודות והשאר מכניסין אותן לאוצר שבעיר הגיע זמן תאנים שליחי ב"ד שוכרין פועלין ואורין אותן... הגיע זמן ענבים שלוחי ב"ד שוכרין פועלים ובוצרין אותן ודורכין אותן בגת וכובשין אותן בחביות ומכניסין אותן לאוצר שבעיר ומחלקין ערבי שבתות כל אחד ואחד לפי ביתו...

שלמה וצדק יהיה לך וכהוראת הפעל "היה" בכ"מ על אישור הדבר והוצאתו לפועל וקימו וכזאת יתכן אך ע"י השופטים והשוטרים יחדו, ורש"י ביומא שם כתב שהוא עלילות שוא מהפקידים למען בצוע בצע מהנחתומים, אכן מלשון רבינו והרשב"ם שכתבו שהיו מעמידים כו' בעלי חנויות, מורה שהוא עפ"י דינא וכן הרמב"ם בספ"ח מהל' גניבה הטיל זאת על הב"ד גם הוסיף דמכים ומשענתו ע"כ על הגמ' דיומא ועפ"י דרך רבינו והרשב"ם כי מב"ב אין חזון דמכים, ומ"ש המה"פ בזה דוחק ועיין בתוס' ב"ב מ' ד"ה ואכפיה...וצ"ע...'

15. עיין בשו"ת הרמ"א סי' עג, שמקשר בין סמכות בני העיר לבין סמכות בית הדין: '...דעל כרחין אנו צריכין למימר דדבר שמתקנין על פי הדת כמו בענין המדות והשערים ושכר פועלים שמדינא יש לו קצבה וכמו שדרז"ל שב"ד מצווים להעמיד אגרדמים על המדות וכו' אלא שהחק לישראל הוא לחקקו בכל עיר ועיר לפי הענין זהו רשות לקהל לתקנו כפי חפצן ורצונם אע"ג דאיכא פסידא ליחידים בדבר...'

16. כך משמע מהעובדה שהשו"ע הביא דין זה בהמשך לדיני האגרדמים בנפרד, ולא כללם יחד, אלא ציין את סמכות בני העיר לקבוע קנס על מפקיע השערים, ולא כתב כי זה נכלל בסמכות המפקחים. אמנם, כאמור בפנים, ייתכן שהמפקחים יפעלו בתור שליחי בית הדין לעניין פיקוח על מחירי מצרכי היסוד, ובתור שליחי בני העיר לעניין פיקוח על מחירי מוצרים אחרים.

17. חכמי הדורות האחרונים דנים רבות בענייני הלכה הקשורים לאוצר בית דין, בהקשר של הלכות שמיטה, אך מכיוון שענייננו כאן הוא רק בשאלת סמכות השלטון להתערב בענייני כלכלה, אכמ"ל. כמו כן, אין חולק על כך שדין זה נהג בפועל, כפי שנאמר בתוספתא; עיין למשל בדברי הגר"מ קליין, בשו"ת משנה הלכות, ח"ט סי' שיט: 'הרי בתוספתא מספר מעשה רב שבראשונה היו שלוחי ב"ד מחזרין על פתחי עיירות וכו' הרי לא בא ללמדנו אלא מעשה רב מביא לנו שכך היו עושים...'

18. קיימים חילופי גרסאות לגבי מלה זו, ויש מן המקורות שגורסים: 'מחזירין', ועיין על כך בהערה הבאה.

דברים אלו הביאום ראשונים רבים, ועולה מהם כי בית הדין המקומי¹⁹ היה מופקד על ניהולה של החקלאות²⁰ ושיווקה בשנת השמיטה²¹, ונשא גם באחריות התקציבית לכך. נשאלת השאלה מה טיבה של אחריות זו? האם אכן מדובר בתפקיד שלטוני, או שמדובר בחלק מתפקידו התורני של בית הדין 'להעמיד הדת על תלה'²²?

19. בית הדין המקומי, ולא בית הדין הגדול. עיין למשל בדברי הגר"ש ברז"ם, זכרון שאול, זרעים סי' עב אות ב, עמ' רנה: 'דאחרי שב"ד של העיר קבלו לטפל באספקת פירות לכל בני העיר, והביא דבריו גם ב'דרך אמונה' על ה' שמיטה ויובל, פ"ו בבאור ההלכה, ד"ה לא יהא לוקח; הגר"נ קרלין, חוט שני, שמיטה ויובל קונטרס אוצר בית דין, עמ' שמז שער הציון סוף אות יא: 'ודע עוד דהבית דין המקומי ששם נמצאים השדות הוא האחראי לעשות אוצר בית דין במקומו, מ"מ אם אין הם עושים אוצר ב"ד או שאין כח בידם לעשות ולפעול שהכל יתנהל כשורה, יכולים גם ב"ד במקום מרוחק מן השדה לעשות אוצר ב"ד שהרי הפירות הפקר הם לכל ישראל'; הגר"מ שטרנבוך, שמיטה כהלכתה, פרק שלישי סעי' טז בביאור, עמ' נד-נו. אמנם הגר"י ליברמן (משנת יוסף שו"ת ח"ד, סי' א יסודות אוצר בית דין, עמ' יג) כתב: 'שכיון שפירות שביעית הפקר לכל ישראל, אין עדיפות לאנשי הכפר, וכל ב"ד יכול לטובת הצבור להשתלט על השדה...!', אך הוא עצמו מפנה לדבריו במקום אחר, (משנת יוסף, שביעית ח"ג על שביעית פ"ז מ"ג, קונטרס מכירת פירות שביעית ואוצר ב"ד, עמ' נד-נו) שבו ביאר כי עיקר סמכות בית הדין לעניין זה נובעת מכך שאנשי המקום קבלוהו עליהם, וממילא מובן מכך שמדובר בסמכות מקומית, ולא בבית הדין הגדול, אלא שמבחינת גדריהם הממוניים של דיני שביעית, אין עדיפות לאנשי המקום בחלוקת הפירות. ועוד עיין ב'אמונת עתיך' 46 (תשסב). עמ' 40-41, שם דנו בהרחבה בכך.

נציין כי ב'תוספתא כפשוטה' (זרעים עמ' 582, שביעית פ"ח, שו" 1) תלה את הדבר בשאלת הגרסה-האם נאמר 'יושבין על פתחי עיירות', כגרסת התוס' ר"ד וחלק מגרסאות התוספתא, או 'מחזירין', כגרסת הר"ש, הרא"ש, הרשב"ש והרש"ס, וכתב יד ערפורט של התוספתא. הוא מעיר שנחלקו בכך גם עדי הנוסח השונים של פירוש הרמב"ן לתורה. וכלשונו: 'והנה לפי גירסתנו הפירוש הוא **שלוחי ב"ד של כל עיר ועיר** היו יושבין על פתחי העיירות שלהן. אבל לפי גירסת כ"ע פירושו **שב"ד מרכזי** היה שולח את השלוחים לעיירות, והם היו מחזירין על פתחי העיירות ומשגיחים על הנכנסים ופירות שביעית בידיהם'. אולם, אין כל הכרח לומר כן, שהרי הרש"ס גרס 'מחזירין', ובכל זאת הסביר שמדובר 'בבי"ד שבעיר'. כך גם עולה מלשון הרמב"ן בפירושו לתורה: 'בראשונה היו ב"ד עושין אוצר בכל עיר ועיר... וכשאין אוצר בעיר ולא ב"ד...'. אומנם, בתחילת דבריו מדובר לכאורה על בית דין אחד, שהוא עושה אוצר בכל עיר, אך מהמשך דבריו נראה ברורות כי מדובר בבית הדין העירוני. לפיכך נראה לומר שגם הגרסה 'מחזירין', עניינה שביט הדין המקומי שולח את שליחיו לפתחי העיר, ולשון 'פתחי עיירות', כוללת את כל עיירות ישראל, כל אחת ובית דינה היא.

20. במגבלותיהן של הלכות שמיטה, שאינן מענייננו כאן. לגבי היקפה של אחריות בית הדין, עיין בדברי הגר"ח קנייבסקי, שם: '...ויש מקום לומר שאין מוטל על ב"ד לדאוג שיהיו פירות כאן שהתורה הפקירה הכל ומה שיצמח יצמח ורק כשיש כבר פירות מוטל על ב"ד לדאוג שיתחלקו כראוי וזה טובת בני העיר ובפרט למש"כ הרמב"ן שכל אוצר ב"ד נעשה שלא יבואו לעכבן או לעשות מהן סחורה וזה שייך רק אחר הלקיטה...'. אך עיין בדברי הגר"י ליברמן (משנת יוסף ח"ג, הנ"ל עמ' נד), כי חלה חובה על בית הדין (או על בעל השדה) להעמיד שומרים על פירות שביעית "שלא יבוזם גויים ויזלזלו בפ"ש...'. זאת על-פי הראיות שהביא מדברי הגר"י דיסקין והרידב"ז.

21. גם לפי שיטת המהרש"ס, שהעמידה את הברייתא בפירות שישית, מדובר על אחריות שיווקית-מנהלית של בית הדין, וממילא נוגע הדבר לדיונו. אדרבה, דווקא לפי שיטתו, מדובר בפעולה שלטונית, ללא גדר העמדת הדת על תילה, ועיין בדברי הרה"ג יהושע בן-מאיר, בספרו 'מה נאכל בשנה השביעית', עמ' 28: 'לפי הסבר זה אוצר ב"ד הוא מעין מחסני חירום של פירות שישית... מטרת מחסנים אלו היא כלכלית גרידא- לסייע לעניים שאין להם האמצעים הכספיים לאגור בשנה השישית פירות לשנה השביעית וגם אין להם האמצעים הכספיים להכשיר מחסנים ואמצעי שימור לפירות, וכתוצאה מכך תימנע עלייה חדה מדי במחירי הפירות בשנה השביעית'.

22. יש לציין כי הגר"י ליברמן (משנת יוסף ח"ד, לעיל עמ' ז), כתב כי אוצר בית דין נובע מחיובו של

ד. מקור מעמדו של בית הדין לגבי הפעלת אוצר בית דין

מדבריו של הגאון רבי יוסף ליברמן עולה כי דין 'אוצר בית דין' מבוסס אך ורק על דין 'הפקר בית דין'²³, וממילא נוגע הדבר לבירור עניינו השלטוני של הפקר בית דין, ואין כאן מקור הלכתי שממנו ניתן ללמוד דבר על תפקידיו השלטוניים של בית הדין. אולם מדברי חכמים רבים אחרים עולה כי אוצר בית דין בנוי על מעמדו השלטוני של בית הדין, בלי קשר לדין 'הפקר בית דין'. כך למשל, כתב הגאון רבי שאול ברז"ם: 'הנהגה של בית דין יכולים בשביל טובת העיר להוציא הוצאות ואחכ לתבוע אותם מהצבור על ידי מסים, כמו כל צרכי העיר'²⁴, וללא הסתמכות על דין 'הפקר בית דין'. בנימה אחרת, כתב

בית הדין 'להעמיד את הדת על תלה'. כך עולה לכאורה מדברי מרן הגריא"ה הרצוג, הביאם הרה"ג יהושע בן-מאיר בספרו הנ"ל, עמ' 13 הערה 19, שתקנת אוצר בית דין היא 'תקנה מיוחדת למגדר מילתא שישמרו שביעית'. אומנם ניתן לומר כי כוונת מרן הגריא"ה וככל הנראה גם כוונת הגר"י ליברמן, לעצם התקנה, ולא למנגנון פעולתה. זאת אומרת, שמבחינת דיני שמיטה יש כאן עקירת ההלכות הרגילות למיגדר מילתא, אך המנגנון ההלכתי שעליו בנויה פעילותה המעשית של מערכת אוצר בית דין נעוץ בתפקידו השלטוני של בית הדין. בדרך דומה, ניתן להסביר לענ"ד, את פירושו של הגר"ח קנייבסקי, (בבאור ההלכה, שם), לדעת הרמב"ן: 'שהוא תקנה דרבנן מפני חשד שלא יבוא לעכבן או לעשות מהן סחורה לכן תקנו שיביאו כל הפרות לידי אוצר ב"ד והם יחלקוהו...! כאן מדובר על טעם התקנה ולא על דרך הפעולה המעשית.

23. משנת יוסף, שביעית ח"ג, שם.

24. בספרו זכרון שאול עמ' רנה. אמנם הוא הזכיר את המושג של 'הפקר בית דין הפקר', אך משמע בצורה ברורה מדבריו כי אין זה הסבר לעצם המערכת של אוצר בית דין, אלא רק למרכיב של נטילת הפירות ממי שלקטם; ועיין בדברי הגר"י ליברמן שם, שהאריך לבאר את דבריו. כך גם משתמע מדברי הגר"ח קנייבסקי שם, ודברים דומים כתב גם הגר"מ קליין (שו"ת משנה הלכות ח"ט, סי' שיט), שהבחין בין כוח הכפייה של בית הדין, המצריך 'בית דין חשוב', לבין ניהול מערכת אוצר בית דין בידי בית הדין בהסכמת הבעלים, שעבורה די 'בבית דין כל דהו'. נלענ"ד שזו גם כוונת הגר"מ שטרנבוך, שם, עמ' נד-נו (אם כי לשונו חדה פחות בעניין זה). עם זאת, יש מקום לעיין בדבריו של הגר"ש ברז"ם שם, בהמשך דבריו: 'מכל מקום אפשר דהיכי שבית דין זכו בפירות העיר לטובת אנשי העיר, ואין בזה איסור אע"פ שיש מדה שמותר להביא מן הפקר (חזו"א סי' י"ב ס"ק ב) מכל מקום בית דין אפילו אלה שעשו על דעת עצמם מותר להם לעשות כן (ואפשר דלא צריך לזה בית דין אלא גם יחיד יכול לעשות כן) וא"כ יתכן גם שיכולים לתבוע ההוצאות שהיו להם'. קשה להבין מה מקום לספק זה, והרי אם אין מדובר בבית דין חשוב, כפי שכותב הגר"ש ברז"ם עצמו, וגם אין הסכמה של הציבור או של הבעלים, מכוח מה יפעל אוצר בית הדין? וכפי שכתב הגר"י ליברמן, (משנ"י ח"ד לעיל): '...שהרי צריך בדוקא אוצר שברשות ב"ד, ששם לא יהיה משומר, וזה רק ב"ד יכולים לעשות, וגם לצורך הביעור. ובכלל אינה קושיא, דאנשים לא יצייתו לסתם עסקני הצבור שיעכבו מליטול יותר מג' סעודות, לכן העמידו ב"ד, שלהם הכח, שלוחים לכך... עוד האריך להקשות איך מותר לשמור... כבר נתבאר דה"מ בבן אדם יחיד, שאין לו כח וסמכות שהפירות שהוא שומר ישראו הפקר אצלו, דמי שמו לאפטרופוס לכל ישראל, ואם שומר עובר על ונטשתה. משא"כ ב"ד הממונים על כך'. אם כי דבריו אינם מוסבים על דברי הגר"ש ברז"ם. נראה לומר כי מדובר בבית דין (או ביחיד) שיש להם סמכות ציבורית עקרונית, ואז ניתן להרחיב את סמכותם ותפקידם גם לענייני הטיפול בפירות השביעית גם בלי מינוי מפורש, כל שהדבר הוא לטובת בני העיר.

עוד עיין בדברי הרה"ג יהושע בן-מאיר, בספרו הנ"ל (עמ' 60 הערה 109), שדייק מנוסח שטר אוצר בית הדין שחבר מרן הרב זצ"ל, כי 'נראה שהרב זצ"ל סבר שלצורך אוצר ב"ד [אפילו לחומרה!!!] צריך ב"ד חשוב...', אך אין מדובר על דברים מפורשים של מרן הרב זצ"ל.

הרה"ג יהושע בן-מאיר בשם הגרש"ז אויערבאך, כי כל מערכת אוצר בית דין נובעת מהיותו של בית הדין 'יד העניים', וכי היא בעצם חלק מגדרי מצוות הצדקה הציבורית²⁵, המתבטאת בדאגה מיוחדת לפרנסת העניים בשנת השמיטה. ביטוי חד ומפורש למימד השלטוני של אוצר בית דין, מצאנו בדבריו של הרב מרדכי עמנואל:

...שהרי הצבא כמו אוצר בית דין – פועל כרשות ציבורית לצורך הציבור, ומטרתו- צבא הגנה לעם ישראל. ועל כן רשות צבאית לענין זה, אינה שונה מרשות אוצר בית-דין, שפירות שהיו ברשותו פטורים מן הביעור. וכן הורה להתיר את התפוחים אחד מגדולי הפוסקים שליט"א...²⁶

ה. מקורות המימון להפעלת אוצר בית דין

שאלה בסיסית המתקשרת לשאלה הקודמת, היא מה הם המקורות הכספיים שמהם מימן בית הדין את משכורתיהם של הפועלים ואת שאר ההוצאות הכרוכות בהפעלת מערכת 'אוצר בית דין'²⁷?

25. מה נאכל בשנה השביעית, עמ' 24 הערה 38, ועמ' 50. כך כתב גם הגר"י ליברמן עצמו, במשנת יוסף ח"ד, בעמ' י.

26. במאמרו, 'בירורים בשאלות הלכתיות בשירות מילואים', המעין לא (ב), עמ' 13-20, בעמ' 20. אמנם, איני יודע מי הוא 'אחד מגדולי הפוסקים', והואיל ונימוקיו לא פורשו, אין הכרח לומר כי הסכים למלוא דבריו של הר"מ עמנואל. אומנם לכאורה ניתן להביא ראיה לדברי הר"מ עמנואל מדברי הגר"ח קנייבסקי (שם, ציון ההלכה אות מא), בדעת הרמב"ם: 'ומה שרבנו השמיטה משום דסבר שאין כאן חידוש ואינו אלא עצה טובה ורדב"ז לק' פ"ז ה"ג כ' לפי שבימינו אין ב"ד שמתעסקין בזה ע"ש...!'. מכאן נראה שמדובר בפעולה שאינה בנויה על תפקיד הלכתי של בית הדין, אלא על מעורבותו בענייני הציבור. נציין כי למסקנה מעשית דומה גם הגר"י ליברמן, אך מכיוון הלכתי שונה לגמרי, לפי שיטתו שעניינו של אוצר בית דין מקורו בדין הפקר בית דין. הוא מסביר כי מכיוון שטובי העיר דינם כבית דין לעניין הפקר בית דין, אזי כל מי שממנה הקהילה לטפל באוצר בית דין, מוסמך לעשות זאת, כי דינו לעניין זה כטובי העיר, שמעמדם כבית דין לעניין הפקר בית דין; וכלשונו, (משנת יוסף ח"ג, לעיל בעמ' נה-נו): '... שאין צורך לתקנה זו דוקא בג' דיינים מומחים, אלא גם טובי העיר יפה כחם לזה, כמש"כ הרמ"א חו"מ סי' ב' שטובי העיר בעירן כב"ד הגדול, ועיי' שם בסמ"ע סק"י דכל ציבור במקומו כגאונים לכל ישראל עיי"ש. ... וכדאסברא לן הריב"ש... שהדבר שהסכימו עליו בני העיר הרי הוא כאילו קבלוהו כל אחד על עצמו ונתחייבו בו עיי"ש. וכיון דמשום התחייבות אתינן עלה, ממילא מסתברא דלא בעינן שיהי' כח ב"ד יפה להוציא לפועל תקנתם, שהרי כל אחד כאילו התחייב לציית לב"ד ול"ט"ה... וממילא מסתבר שכשהקהל מינו להם עסקנים מיוחדים שיטפלו בעניני פירות שביעית, הרי אלה לענין זה כטובי העיר, והפקרם הפקר [דמה לי טובי העיר עצמם או שלוחם, וחוי' מזה גם אלה טובי העיר הם לענין זה], ויכולים הם לבצע את התקנות השנויות בתוספתא...'

27. כפי שהעיר הגר"ג קרליץ, בספרו הנ"ל, שם, עמ' שנו: '...ולא נתבאר בתוספתא מהיכן הב"ד לוקחים את הממון לשלם לפועלים'. וכן כתבו גם הגר"י ליברמן (בספרו משנת יוסף ח"ד, עמ' י), והרה"ג יהושע בן מאיר, (בספרו הנ"ל, עמ' 53). לעומת זאת הגר"ש ברז"ם, (בספר זכרון שאול), לא הציג את הדברים בתור שאלה, אלא כתב בתור קביעה פשוטה שבית הדין רשאים להטיל לשם כך מס על הציבור, והעיר על כך הגר"ח קנייבסקי, (בספרו דרך אמונה, בחלק באור ההלכה שם), כי הדברים אומנם אינם מפורשים בתוספתא, אך כך היא ההלכה.

הרה"ג יהושע בן-מאיר כתב כי 'בפשטות נראה שהאוצר מומן מהתקציב הכולל, ולא מתשלום עבור פירות שביעית'²⁸. לאור זאת עולה כי אכן מדובר בפעולה שלטונית, ולכן היא ממומנת מהתקציב הציבורי הרגיל, שמקורו במסים, ולא מתשלום על שירות, המצביע על פעילות ממונית פרטית.

כך עולה גם מדברי הגר"ש ברז"ם, אומנם מנקודת מוצא מעשית הפוכה: 'והנה בית דין יכולים בשביל טובת העיר להוציא הוצאות ואח"כ לתבוע אותם מהצבור על ידי מסים, כמו כל צרכי העיר.'²⁹ את הדברים ביאר הגר"ח קנייבסקי³⁰:

ומה שגובין רק מאלו שנוטלין פירות יתכן משום שאלו שאין נוטלין יכולין לומר אין אנו צריכין לזה ועוד שאין לנו ב"ד שיכולין לכופ לכולן רק אלו שנוטלין בידינו לכופ ע"י שלא יתנו להם עד שישלמו לצרכי העיר אבל בודאי שאין יכולין ליטול רק ההוצאות שהשקיעו...

אם כן, מדובר בפעולה שלטונית הממומנת ממסים, אלא שמדובר במס שנגבה רק ממי שנהנה בפועל משירותי המערכת³¹, וכפי שכתב גם הגר"ח קרליץ³²:

...ומרן החזו"א צוק"ל הורה להקל לגבות את ההוצאות מן המקבלים מהפירות כל אחד לפי שיעור הפירות שלוקח מה'אוצר בית דין', **אבל הבית דין לא מוכרים ולא סוחרים בפירות אלא גובים את ההוצאות של שכירות הפועלים** של בצירה השקעה וכדו' וכל הטיפולים בהתעסקות עם הפירות באופנים המותרים **שזהו לטובת הציבור**, ובזה היקל מרן החזו"א, אבל ח"ו לעשות בהם סחורה שזה איסור גמור...

אמנם, המונח 'מס' לא נזכר במפורש, אך רק כך ניתן להבין את ההבחנה הבולטת בין 'סחורה', שהיא 'איסור גמור', לבין גביית 'הוצאות... לטובת הציבור', המותרת, לפי החזו"א³³.

לענ"ד ניתן לומר ביתר חדות, כי המונח המשפטי המקביל ל'מס', העולה מדברי החזו"א ובית מדרשו הוא 'אגרה', ומשמעותו גביית כספים על ידי השלטון עבור ביצוע פעולה

28. בספרו הנ"ל, שם. כך עולה גם מהנאמר שם בעמ' 50: 'כתב מו"ר הגרש"ז אורבאך זצ"ל שאין שום היתר לב"ד [שאינו ב"ד כזה שיש לו כוח לחייב במס את כל תושבי העיר, ובזמננו אין ב"ד כזה] למנוע מכל אדם שרוצה לקטוף את הפירות ולקחת לעצמו אף בלא שישלם עבור ההשקאה, הזיבול, המכשירים והטורח... ומשמע מהערתו של הרה"ג יהושע בן-מאיר לדברי מרן הגרש"ז אויערבאך, שהגורם לחיוב התשלומים הוא כוח המיסוי של בית הדין, שהוא כוח שלטוני מובהק. וכך עולה מדברי מרן הגרש"ז אויערבאך עצמו בתשובתו, בשו"ת מנחת שלמה ח"ג, סי' קלב אות טז.

29. זכרון שאול, שם. יש לציין כי מדבריו עולה שבידי בית הדין המקומי מצויה סמכות גביית המיסים לגבי 'כל צרכי העיר'.

30. דרך אמונה, שם. יש לציין כי הגר"ח ק" הוא גיסו של הגר"ש ברז"ם זצ"ל.

31. ואכמ"ל באפשרות לחייב את כלל התושבים במס למימון הוצאות ציבוריות שאינן נצרכות לכל אחד מהתושבים.

32. בספרו הנ"ל, עמ' שנו. כידוע, הגר"ח ק" והגר"ח הם בני משפחתו ותלמידיו של החזו"א.

33. חילוק זה, אם כי ללא ההבחנה בין מסים לבין תשלום, מופיע ביתר הרחבה אצל הגר"י ליברמן במשנת יוסף ח"ד, עמ' י-יד.

שלטונית, שאותה גובים מכל אחד מהאזרחים הנהנה בפועל משירות זה³⁴, להבדיל מ'תשלום', שמשמעותו רכישה של שירות או חפץ במחיר מסוים, בין מאדם אחר ובין מהשלטון (במקרה שבו השלטון משתתף גם בשוק העסקי-פרטי)³⁵.

סיכום

עולה מן האמור במאמר שמערכת אוצר בית דין, אכן מלמדת על תפקידו השלטוני של בית הדין המקומי לנהל את המערכת החקלאית בשנת השמיטה, ואף לממן את מנגנון העשייה מכספי ציבור. אולם ניתן לומר כי העובדה שמערכת מעין זו פעלה אך ורק בהקשר של שנת השמיטה, היא ראייה לכך שבשאר השנים אין ניהול הכלכלה נכלל בתפקידי בית הדין, אלא כל חקלאי אחראי באופן מוחלט על שדותיו הוא, ועל בית הדין מוטל רק לפקח על המחירים, כאמור בחלקו הראשון של המאמר³⁶. כמו כן, לאור המקורות שהובאו, נראה לומר כי לגופי השלטון השונים של מדינת ישראל קיים מעמד של בית דין מקומי, בקשר לנושאים שנדונו במאמר זה.

34. להבדיל אפשרי בין אגרה לבין מס רגיל, עיין בדברי הרה"ג נפתלי בר-אילן, בספרו הנ"ל, פרק מט סעי' רמח, עמ' 1222.

35. לפי האמור, עולה כי מוסכם על החזו"א ועל הגרש"ז אויערבאך כי גביית ההוצאות ממקבלי הפירות היא בגדר מס, והמחלוקת ביניהם היא - האם בית הדין שבימינו, המנהל אוצר בית דין, מוסמך להטיל מס על בני העיר או לא, ואכמ"ל בעניין זה.

36. יש לציין, כי הגר"י אריאל כתב במאמרו הנ"ל על אוצר בי"ד, בעמ' 314: 'בית הדין דואג לכלל לא רק בשנת השמיטה, אלא במשך כל השנים'. הדוגמא שהובאה שם היא פיקוח על מחיריהם של מוצרי יסוד, וניתן לפרש זאת כדברינו בפנים המאמר.